

263. „Bevezető beszédet Ignotus mondott, finom, okos szavakkal, a szabad színpad szükségességéről és rámutatott a misztériumok műfajának egyetemes jelentőségére. [...] A Nyugat finom publikuma zsufozásig megtöltötte a színházat és ezáltal is bátorító megértője volt annak, hogy vannak valakik, akik gondjaikba veszik és friss utakat igyekeznek nyitni új művészi törekvések érvényesülésének.” – [Szerző nélkül = Kosztolányi?], 1913, i. m., 14.

264. Vö. Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona: Ady Endre, in *Harmos-Burokban*, 373.

265. „Németh emlékezésében azt állítja, hogy egyfelvonásos megírása idején a Galilei Kör alelnöke volt. Ezt az állítást jelenlegi ismereteink szerint nem lehet adatszerűen alátámasztani. Annyi bizonyos azonban, hogy ezzel a radikális egyetemi hallgatókból álló társasággal szoros kapcsolatokat ápolt.” – Tverdota György: Németh Andor. Változatok az otthontalanságra, Budapest: Balassi, 2010, 27.

Németh hivatkozott visszaemlékezése: „Én abban az időben a Galilei Kör alelnöke voltam.” – Németh Andor: Emlékiratok. Részletek, in –: *A szélén behajtvá. Válogatott írások*, Budapest: Magvető, 1973, 569.

266. Tverdota, 2010, i. m., 27.

267. Németh, 1973, i. m., 569.

268. Tverdota, 2010, i. m., 28.

269. Vö. Réz Pál: Utószó, in Németh, 1973, i. m., 748. Az ünnepi műsor többi adatának forrása: [Szerző nélkül] [=Kosztolányi Dezső]: Veronika. A Galilei Kör márciusi ünnepe, *Világ*, 1913. ápr. 8., 15.

270. [Szerző nélkül]: Veronika tükre, *Színházi Élet*, 1913. ápr. 5 – 12., 13–14.

271. Bárdos Artúr: Veronika tükre, *Nyugat*, 1913. ápr. 1., 573.

272. I – s. [=Ignotus]: [NB. Meggyőződéssel adom ki e keserű sorokat], *Nyugat*, 1913. ápr. 1., 574. Lásd még: Lengyel András: Celldömölktől Bécsig. Németh Andor „hosszú” indulása, in –: *A törvény és az üdv metszéspontjában. Tanulmányok Németh Andorról*, Budapest: Nap, 2007, 40–41.

273. [Szerző nélkül = Kosztolányi], 1913, i. m., 15. A névtelen cikke Lengyel András és Tverdota György könyvei hívták föl a figyelmem. Lásd: Lengyel, 2007, i. m., 38–41. És: Tverdota, 2010, i. m., 28–29.

274. [Szerző nélkül = Kosztolányi], 1913, i. m., 15.

275. Németh, 1973, i. m., 569.

276. „A Galilei-kör vidéki turnéra indul Németh Andor darabjával: a »Veronika kendője«-vel. Először Nagyváradon mutatják be a vidéki közönségnek. A darabot mindenütt Bárdos Artur rendezi és a főbb szerepeket Gombaszögi Frida, Tarnai Ernő és Gellért Lajos fogják játszani.” – [Szerző nélkül]: Veronika Nagyváradon, *Világ*, 1913. ápr. 10. 14., Lásd még: Lengyel, 2007, i. m., 40.

VAJDA MIHÁLY

Védekezés az emlékezés ellen

Nietzsche írja egy helyen – elég ismert hely: a *Genealógia* második értekezésének első pontja, itt elég szabadon fogom értelmezni –, hogy feledékenység híján boldogság, vidámság, remény, büszkeség és jelen lehetetlen lenne. A feledékenységet az embernek csak egyetlen estben kell felfüggesztenie; nevezetesen akkor, ha ígéretet tett. Az ember képes is erre, képes kell, hogy legyen erre, mert ő az egyetlen olyan állat, melynek szabad ígéretet tennie. De ettől az egyetlen esettől eltekintve az ember számára tulajdonképpen áldás a feledékenység, csakis a feledékenység eredményeképpen lehet ugyanis helye az újnak.

Nietzschével kezdtem, de nem róla, nem a nietzschei gondolatról akarok beszélni, hanem W. G. Sebald írásait szeretném szemügyre venni – a tudatomban mintegy folyamatosan elevenen tartva emlékezés és feledés viszonyának nietzschei elemzését. Nincsen ebben semmi meglepő: aki ismeri Sebald munkáit, tudja: az

emlékezés, a múlthoz való viszony, az így vagy úgy elfelejtett múlt áll egész munkásságának középpontjában.¹ „Ne bántsátok a végsőt: az emlékezést” – ez a motója Sebald második szépirodalmi munkája, a *Kivándoroltak* első novellájának, vagy akár fejezetnek is nevezhetjük. Nem gondolom, hogy ezzel az ugyancsak hangsúlyos és hangsúlyos helyre helyezett mondattal Sebald ellentmondana Nietzsche-nek. Nietzsche az idézett helyen megítélésem szerint az emlékezet fontosságát általában talán tagadja, azt azonban semmiképpen sem, hogy a személyiség a maga jelenét csak a múltjából értheti meg. Azt állítja – nem tudom, lássam be, hogy tényleg nem tudom, csupán ezt állítja-e, de egész ugyancsak sokszínű gondolatvilágába ez igenis belefér –, hogy aki képtelen a felejtésre, az sem boldog, sem vidám nem lehet, az fel kell, hogy adjon minden reményt, s annak nem lehet jelene. Szóval azt állítja, hogy felejténi igenis tudni kell, ami távolról sem azonos azzal, hogy a legjobb fátylat borítanunk a múltunkra. Nem gondolom, hogy Sebald ne tudná, milyen fontos a felejtés képessége. De őt nem ez izgatta. Ő máshonnan közelítette meg az ember személyiségét, s – mint majd látni fogjuk – nemcsak az egyes ember személyiségét, hanem a kollektív tudatot is. Sebaldot – most átfogalmazom kérdésfeltevését – a gyökértelenség izgatta, melynek mibenlétét önmagán tapasztalta meg. Aki pedig elvesztette múltját, vagy ha teljesen el nem is vesztette, de múltja betemetődött, az reménytelenül gyökértelen lesz, és persze az is marad, ha nem kísérli meg visszaszerezni a maga múltját, ahogyan ő tette.

A *Kivándoroltak* négy novellája – négy fejezete – egy-egy olyan emberről szól, aki a szó szoros értelmében kivándorolt. Elhagyta szülőhazáját, és másutt telepedett le. A négy közül három zsidó, ami talán nem véletlen; ahogy zsidó *A Szaturnusz gyűrűi* egyetlen kivándoroltja is, és természetesen zsidó Austerlitz is, az *Austerlitz* hőse. Tényleg nem hiszem, hogy ez véletlen lenne. Nem mintha Sebald filozemita lett volna, vagy valami különös viszony fűzte volna a zsidókhoz. A sokat elmélkedő író, ha jól emlékszem, könyveiben egyetlen szót sem ejt a zsidókérdésről. Kivándoroltjai azért zsidók, mert Sebald az elűzöttekről beszélt, s a Sebald regényeinek idejében szülőhazájából, vagy ha éppen máshonnan, akkor is szülőhazája kezdeményezésekképpen, főképpen nekik kellett elmenekülniük. Hogy Sebald úgy gondolja-e, hogy az elűzetés mint sors még csak felfokozza a gyökértelenséget, azt nem tudnám egyértelműen állítani; csak egyetlen közvetlen bizonyítékom van rá. A *Kivándoroltak* egyetlen nem zsidó figurája, egy bizonyos Ambros Adelwarth, az író rokona, aki még jóval Sebald születését megelőzően vándorolt ki Amerikába. S jöllehet, nem állítanám, hogy az öreg Adelwarth ne vált volna végül is öregkorára Amerikában gyökértelenné, de határozottan nem úgy, hogy múltja betemetődött volna, hogy elfelejtette volna múltját. Egy másik öreg rokon mondja róla: „Adelwarth bácsinak ugyan csalhatatlan emlékezete van, de valahogy nincs meg neki hozzá az emlékezés képessége.”² Naplójában meg, melyet Sebaldnak módjában volt elolvasni, a következőket olvassuk: „Az emlékezés, teszi hozzá egy utóiratban, valamiféle butaságnak tűnik nekem. Nehéz és szédülős lesz tőle az ember feje, mintha nem is az idők árjaira pillantana vissza, hanem a mélyen alatta levő földre tekintene le azoknak a tornyoknak az egyikéből, melyek az égbe vesznek.”³

Mindenekelőtt arról a festőről, Max Ferberről szeretnék beszélni, akivel Sebald Manchesterben ismerkedett meg.⁴ Amikor a festő Sebaldnak először beszél életéről, csak Angliába érkezésétől kezdve vázolja azt, s a korábbi életszakaszokra vonatkozó kérdésekre csak kelletlenül válaszolgat. De már ebben az életszakaszban is figyelemreméltó történeteket hallunk tőle, ami valahogy összefüggeni látszik az emlékezetét illető problémákkal, és az elbeszélésben ugyancsak hangsúlyos helyet kapnak. Ferber soha nem hagyta el Manchestert, ifjúkora óta csak egyszer vállalkozott külföldi utazásra, két évvel az elbeszélését megelőző nyáron, amikor Colmarba, majd Baselen keresztül a Genfi-tóhoz utazott. Colmart persze Grünewald miatt kereste fel, aki képes volt „a végtelen lelki szenvedés ábrázolására”.⁵ „Amikor úgy érzi az ember, hogy a végső határhoz ért, mindig vannak további kínok. Nincs az a mélység, amelynél ne zuhanhatnánk mélyebbre. Annak idején Colmarban, mondta Ferber, mindent a legpontosabban láttam magam előtt, hogy hogyan következett egyik a másikra, és mi volt utána. Az emlékezetfolyam, amelyből ma már nem sokat tudok felidézni, azzal kezdődött, hogy eszembe jutott, hogyan kerített hatalmába néhány évvel azelőtt, egy péntek reggel egy számomra addig teljesen ismeretlen fájdalomroham, amelyet akkor éppen egy porckorongsérvtől váltott ki.”⁶ Bármily szívesen tenném, nincsen időm a történetet minden részletében tovább mesélni. Két dolog volt feltűnő számomra az eddigiekben: az egyik, hogy Ferber valamiért, nem tudjuk miért, fontosnak tartja megemlíteni, hogy pénteken reggel kapta a porckorongsérvet. Ez muszáj, hogy jelentsen valamit, még ha soha nem is fog kiderülni, hogy mit. Utal valamire. A másik, hogy a végtelen lelki szenvedés – a természetesen borzalmas fájdalommal járó, de mégis – egy testi szenvedést, a porckorongsérvet idézi fel neki. Hangsúlyozom: nem érdekes, hogy vajon a leírás Sebald konstruálta meg ily módon, vagy maga Ferber – tényleg mindegy, hogy hogyan hívták – mesélte így. Sebald számára az a fontos, hogy az Isenheimeri oltár előtt beinduló emlékezetfolyamból Ferber nemcsak nem tud sokat felidézni, hanem hogy amit fel tud idézni, az valamiképpen félrevezeti Sebaldot és félrevezet bennünket. Biztos, hogy nem a porckorongsérvről van szó – valami egészen másról. Ferber tovább mesél; Colmarban már tudja, hogy valami lényegesebbnek kellene előbukkannia. „[E]lkezdtém emlékezni, és valószínűleg az emlékezés miatt született meg bennem (...) az elhatározás, hogy továbbutazom a Genfi-tóhoz, hogy ott felkutassak egy szintén régóta eltemetett emléknymot, amelyet azelőtt soha nem mertem megbolygatni.”⁷ A svájci táj azután harminc évvel azelőtti képeket és eseményeket idéz fel benne; volt bennük valami fenyegető is – mondja. A Grammont csúcsa jelenik meg lelki szemei előtt. „Egy derűs augusztusi napon, déltájban apám mellett feküdtem ezen a csúcson...”⁸ Nem folytatom, s nem is szükséges. Hiszen megérkeztünk. Ferber először említi apját Sebaldnak. Valami azonban még hátráltatja a lényeges emlékek teljes feltárulását. Újra megmássza a Grammont csúcsát. Ott találkozik egy lepkegyűjtővel. „Arra azonban már nem emlékszik, mondta Ferber, hogy a lepkegyűjtővel együtt ment volna le a hegyről; egyáltalán, teljesen kiesett az emlékezetéből, hogyan ment le a hegyről, és hogyan töltötte utolsó napjait a *Palace*-ban, mint ahogy az Angliába való visszatérésére sem emlékszik. Hogy mi okból és milyen mértékben terjeszkedett szét agyában az emlékezetnélküliség lagúnája, az mindmáig rejtély, bármennyit törte is rajta a fejét.”⁹

Holott most már tudnia kellene – de ezt én mondom és nem Sebald, s valószínűleg nagy számárság. Bár még ez sem egészen bizonyos. Ferber ugyanis valamilyen értelemben mindig is tudatában volt annak, amit nem akart tudni, s amit rejtélynek tekint, azt összefüggésbe hozhatná azzal, amit tudottan nem akar tudni. Annál is inkább, mert mindazt, amit Sebaldnak nem mondott el, az író valami magazinból tudta meg. De persze ez sem pontos. A magazinból tudta meg a tényeket, Ferber származását, hogy a szülei elintézték, hogy ő az utolsó pillanatban elrepülhessen Angliába, a szüleit meg aztán a náci elvitték és megölték. S ez az, amit Ferber is *tud*. Ezek azonban nem a festő emlékei, végképpen nem emlékképek.

„[M]iféle gátlások és szégyenkezés akadályozott meg bennünket abban, hogy Ferber származására tereljük a beszélgetést.” – írja Sebald.¹⁰ Hosszú idő után újra elmegy Ferberhez, aki elkezd beszélni. „Azok a töredékes emlékképek, amelyek engem kísértenek, olyanok, mint a kényszerképzetek. Ha Németországra gondolok, úgy érzem, mintha az örület bujkálna bennem. És valószínűleg ezért nem mentem vissza soha többé Németországba, nehogy bebizonyosodjon, hogy valóban örült vagyok. Én Németországot, ezt tudnia kell, visszamaradt szétrombolt országnak, valahogy senki földjének látom, ahol olyan emberek élnek, akiknek az arca egyszerre tűnik gyönyörűnek és rettenetesnek. (...) Lehetséges, folytatta Ferber, hogy a nyelvnek az elvesztésével vagy elhalásával [Angliába érkezése óta soha nem beszélt ugyanis németül – V. M.] függ össze az is, hogy emlékeim csak nyolc- vagy kilencéves koromig nyúlnak vissza, és hogy az 1933 utáni müncheni időszakból is csak a felvonulásokra, gyűlésekre és díszszemlékre emlékszem, amelyekre, úgy tűnik, mindig volt valami alkalom.”¹¹ „[M]élységes szégyenérzettel vettem tudomásul, hogy én nem tartozom közéjük.”¹² „[É]s amiről nem tudunk beszélni, arról egyszerűen hallgattunk”¹³ (...). Arról, amit a dolgok állásának neveztek, egyedül Leo bácsi, anyám ikertestvére beszélt időnként nyíltabban, (...) de szavait többnyire helytelenítés fogadta.”¹⁴ „Különös módon, mondta Ferber, a Leo bácsival eltöltött würzburgi délután csak néhány hónappal ezelőtt jutott újból eszébe”.¹⁵ „És közben fokozatosan felidéződött bennem az a würzburgi nyári nap, a visszaút Münchenbe, a szülői ház mind elviselhetetlenebbé váló hangulata, és a fokozatosan mindenre ráboruló hallgatás.”¹⁶ Emigrációja pillanatából az oberwiesenfeldi repülőtéren a szüleit nem tudja felidézni. „Ezzel szemben magát a repülőteret egészen pontosan látja maga előtt.”¹⁷ „[Ú]gy látom, hogy egész életemet, annak legapróbb részleteire is kiterjedően, nem pusztán szüleim elhurcolása határozta meg, hanem az a késedelem és halasztás is, amellyel a kezdetben hihetetlennek tűnő halálhírük megérkezett hozzám és annak abszurd jelentése lassanként tudatosult bennem.”¹⁸

Az emlékek ezen lassú feltárulásának vagy teljes egészében fel nem tárulásának történetét nem folytathatom tovább. Azt azonban még el kell mondanom, hogy Sebald megkapja Ferbertől édesanyja feljegyzéseit. Ennek hatására elutazik Bad Kissingenbe, s a zsidótemetőben tett látogatása után ezt jegyzi fel: „azt érzem, hogy a németek szellemi ínsége és emlékezetvesztése, amely itt engem körülvesz, meg az az ügyesség, ahogyan kipucoltak innen mindent, lassan kezd megőrizni.”¹⁹

A németek szellemi ínségéről és emlékezetvesztéséről lesz majd még szó. Előbb azonban röviden szeretnék Austerlitzről beszélni, aki kivándorlása előttről nemcsak emlékképeket nem tudott felidézni magában, hanem a tényekkel sem volt tisztában. Ha jól sejtem Sebald utolsó, *Austerlitz* című regénye mifelénk a legismertebb, rövidebbre fogom hát a vele kapcsolatos megjegyzéseimet. Austerlitz gyerekkorában, amelyet valamilyen walesi vagy angol néven valahol Wales-ben töltött, s azok édes gyermekének hitte magát, akiknél élt, „a bala-i paplakban eltöltött egész idő alatt nem szabadultam meg attól az érzéstől – mondja –, hogy valami nagyon kézenfekvőt, voltaképpen nyilvánvalót rejtegettek előttem.”²⁰ Az eltört, betemetett emlékek azután kezdtek csak igen lassan felszínre kerülni, hogy már tudatták vele származásának titkát, hogy ugyanis a náciak elől egy gyerektranszporttal érkezett Angliába, ahol is a bala-i pap és felesége magukhoz vették. Igazán azt találtam érdekesnek, hogy emlékeinek drámai feltárulása mindkét esetben egy meghatározott helyhez kötődött. Elsőként Angliába érkezésének képe bontakozik ki lelki szemei előtt, a Liverpool Street pályaudvar felszámolt Ladies Waiting Roomjában. „Igen, és nemcsak a papot láttam és a feleségét, mondta Austerlitz, hanem a kisfiút is, akiért jöttek (...), felismertem, a hátizsákról, és először emlékeztem vissza, amióta csak az eszemet tudom, saját magamra abban a pillanatban, amikor megértettem: ebben a váróteremben lehetett, hogy több mint fél évszázaddal korábban megérkeztem Angliába.”²¹ Austerlitz át tudta lépni, arra kényszerült, hogy átlépje a küszöböt, melyet mindeddig nem mert átlépni. A pályaudvar már átépítés alatt álló, szétvert női várótermében, azon a helyen, ahol az idegenbe érkezés sokkélme nye nyilvánvalóan mélyen belevésődött emlékezetébe, nem volt képes tovább háritani. Most már tudja, hogy „mindig azon igyekeztem, hogy lehetőleg semmire ne emlékezzem, és mindent nagy ívben elkerüljek, ami így vagy úgy számomra ismeretlen származásomra utalt (...), egyre kifinomultabbá fejlesztettem háritó mechanizmusomat.”²² Egy hely azonban, melyet mindeddig bizonyára messze ívben elkerült, s amely most a maga szétdúlt póreségében nem engedte tovább háritani, beindította az emlékezést. „Csak arra emlékszem – meséli tovább –, hogy amikor a kisfiút a padon ülve megláttam, valami tompa kábulaton keresztül tudatára ébredtem a rombolásnak, amit elhagyatottságom a sok-sok eltelt év alatt okozott bennem, és hogy rettenetes fáradtság fogott el arra a gondolatra, hogy valójában sosem éltem vagy hogy csak most születtem meg, úgyszólván a halálom előtti napon.”²³ A felismerés egyrésztől rettenetes volt, tényleg halált hozó is lehetett volna. De Austerlitz nem tudott többé az emlékezés ellen védekezni. S minthogy az mégsem vezetett halálához, egy új élethez vezette el őt. Mert csakis így vált lehetővé, hogy ez az első sokkszerű emlékfelismerés tulajdonképpen elvezesse őt Prágába, és visszaadja neki egész prágai gyerekkorát.

„[L]assacskán megértettem, milyen rettenetes, hogy még a legkisebb feladat vagy tennivaló is, például egy fiók telepakolása különféle dolgokkal, meghaladhatja az erőnket (...). Már ott éreztem a homlokom mögött a pokoli tompaságot, ami a személyiség leépülését megelőzi, s az a sejtés fogott el, hogy valójában sem emlékezetem, sem gondolkodási képességem s voltaképpen létem sincs.”²⁴ – mondja Austerlitz az emlékeinek feltárulását megelőző időről.

*

De vajon mit, illetve miket jelent ennek párhuzamosa, az emlékezet, a gondolkodási képesség s a lét hiánya egy kollektívum esetében? Csak kérdezem. A kollektívum élete, ha érdemes ilyenről egyáltalában beszélni, nem hasonlítható az eleven egyed életéhez. Az érzésem az, hogy a németiség esetében a felejtés keleten főként valami negatívát, nyugaton inkább valami pozitívát hozott. Nagyon is értem Sebaldot, amikor azt mondja – már idéztem –, hogy „azt éreztem, hogy a németek szellemi ínsége és emlékezetvesztése, amely itt engem körülvesz, meg az az ügyesség, ahogyan kipucoltak innen mindent, lassan kezd megőrizni.”²⁵ De mindez szükségképpen mást jelentett valakinek, aki megmaradt németnek, s ezért nem volt képes Németországban megmaradni, mint annak, aki ezt az állapotot kívülről nézi. S azt szeretné, ha az ő saját nemzete nem azon dolgozna, hogy fényesre szidolozza nem olyan nagyon dicső múltját, hanem ha már nem képes önkritikusan tekinteni önmagára, s feldolgozni a múltját – képes erre egy nemzeti közösség egyáltalában? –, akkor legalább megtanulna felejtani.

*

1977 előtt csak a keleti Németországban jártam. Ha jól emlékszem, három alkalommal, de nem állítanám, hogy e kirándulásaim során egy pillanatig is jól éreztem volna magam. Nem hiszem, hogy csak kétségtelenül meglévő előítéleteim eredménye volt kitörölhetetlen szorongásom. Nem mintha bántott volna bárki is, de az, hogy az NDK fegyveres testületeinek egyenruhája erőteljesen emlékeztetett a Wehrmacht egyenruhára, már elég volt ahhoz, hogy felszínre hozza az 1944-45-ös rossz emlékeimet; arra, hogy erre az egyenruhára egyáltalán emlékszem, csak ott kint jöttem rá; annak idején ugyanis nem a németektől, hanem a nyilasoktól féltam.

Sok apróság bosszantott ezen alkalmakkor az NDK-ban, de csak egyetlen esetre emlékszem, amikor valaki igazán méregbe hozott. Négyesben voltunk, egy bolgár vendéglőben akartunk ebédelni. A bejáratnál utunkat állta egy „Direktor” feliratú kitzűzött viselő egyén, kikérdezett szándékainkról – hát mit is akarhat a vendég egy vendéglőben?²⁶ –, majd engedélyt adott rá, hogy megebédeljünk, de figyelmeztetett, hogy először be kell tennünk a kabátokat a ruhatárba, csak azután foglalhatunk helyet. Eddig tulajdonképpen minden rendben lett volna, ha furcsállottam is, hogy egy ilyen procedúra előzi meg a távolról sem zsúfolt vendéglőben a helyfoglalást. De mit tesz Isten, egyikünk, nő volt az illető, már az asztalnál ülve észrevette, hogy neki bizony melege van, levette hát kosztümkabátját, és széke karfájára akasztotta. Szempillantás alatt ott termett a direktor úr, s kezdte magyarázni, hogy ő megmondta már, a kabátot a ruhatárban kell elhelyezni. Erre elfogott a pulykaméreg, s megkérdeztem tőle – nem bolgár volt az igazgató úr, én egyetlen bolgárt sem láttam az intézményben –, hogy vajon ez talán mégsem vendéglő, csupán valami vendéglőnek álcázott nevelési célokat szolgáló intézmény-e. Elkotródott, s csodák csodája nem is utasított ki minket a birodalmából; még azt is hagyta, hogy megebédeljünk.

Lehangoló németországi élményeim ellenére 1977-ben elvállaltam egy német vendégtanárságot Brémában – hogy miért, az most nem tartozik ide. Kicsit szorongva keltem útra családstul, de arra kényszerítettem magamat, hogy korábbi

bosszantó németországi élményeimet ne a náci örökségnek, hanem a szocializmus sajátosan német, azaz mindenki által komolyan vett formájának tudjam be. Máig is úgy gondolom: igazam volt. A nyugatnémetek egészen másfajtaak voltak, mint a keletnémetek. Nemhogy az utóbbiakra nem hasonlítottak, hanem a bennem és másokban élő előítéletek is egyértelműen hamisnak bizonyultak. Normális európaiak voltak – ne tessenek megkérdezni tőlem, hogy milyen egy normális európai, fogalmam sincs; olyan, amilyenek a nyugatnémetek, legalábbis az idő tájt, voltak. Sőt, mi több, nagyon nem szerették, az én ismerőseim legalábbis nem, ha a német-ségüket emlegetik. Hogy ez mennyire így volt – hangsúlyozom persze, hogy nem az alsó-bajorországi vadászjelenetek főszereplőiről beszélek, olyanokkal soha nem hozott össze a sors –, arra csak fokozatosan ébredtem rá. Bementem pl. egyetemi irodájukba, s a polcokon a legújabb szociológiai és politológiai irodalom díszelgett, a legújabb, mondom, nem Comte, Tönnies, Durkheim, Simmel, Max Weber meg hasonlók. Filozófusok munkáit meg aztán egyáltalában nem láttam. Mintha Arisztotelész vagy a német Kant mondtak volna valamit a társadalomról meg a politikáról – gondoltam. Vagy az már nem aktuális? Őszintén szólva kicsit furcsállottam, hogy csak a mai „szakemberek” érdeklik a kollégákat, de nem kell minden kákán csomót keresni. Akikkel az idők folyamán összebarátkoztam, azoknak azután az otthoni könyvtárára is vettem néhány pillantást; s hogy ott is csak ezzel a szakirodalommal találkoztam, azon már nem csodálkoztam, az azonban szöveget ütött a fejembe, hogy itt is csak a „szakma” van a polcokon, másfajta irodalom egyáltalán nem is létezik. S ha azután – igazán nem provokatív célzattal – valamiért Goethét, ne adj Isten Thomas Mannt említettem, csodálkozva néztek rám. Egyikük-másikuk még azt is megengedte magának, hogy megkérdezze: „Téged az ilyesmi még érdekkel?”

Magamban levontam a következtetést: ezek a liberális értelmiségiek – baloldaliak voltak, kétségtelenül – nem akarnak németek lenni. Pontosabban csakis a – leghatározottabban talán Jürgen Habermas által képviselt – „Verfassungspatriotismus” értelmében tekintik magukat németeknek. Az ő németiséghez való tartozásuk nemhogy nem etnikai – az semmiféle demokratikus nemzetfogalomba nem fér bele –, de nem is nyelvi-kulturális kérdés. Ők azért németek, mert – tudom, kicsit leegyszerűsíttem a dolgot – a Szövetségi Köztársaság alkotmányának talaján állnak. Az meg – ki tudja miért? – *Német* Szövetségi Köztársaság. Máig is sokan azt mondják, hogy „in der Bundesrepublik”, s nem azt, hogy Németországban. Őszintén szólva már akkor is kicsit ijesztőnek találtam ezt a dolgot – vajon nem arról volt szó, hogy a németeknek fel kell dolgozniuk a múltjukat? A „Verfassungspatriotismus” ugyanis ezt nem teszi, nem néz szembe a múlttal, hanem végképp eltörli azt; a nemzet történelmének kezdetét a demokratikus szövetségi köztársasági alkotmány életbelépésének pillanatától datálja. Ijesztőnek ezt azért találtam, mert nem hittem el, hogy radikálisan le lehet számolni a múlttal anélkül, hogy megpróbálnánk megérteni azt. Megérteni nemcsak azt, ami történt, hanem azt is, hogy miképpen volt az lehetséges. Attól féltem, hogy egy valamikor majd netán bekövetkező válsághelyzetben valami előtör az emberekből, ami nemhogy nem „Verfassungspatriotismus”, hanem a legrosszabb, kifejezetten etnikai színezetű nacionalizmus. Ami a németeket – a nyugatnémeteket – illeti, ma már belátom, hogy va-

lószerűleg nem volt igazam. A leghatározottabban az az érzésem, hogy tévedtem. Nincsen ugyanis semmi, ami előtörhetne. A múlt egyszerűen nem létezik. Mert – hogy témánknál maradjak – amire nem emlékszünk, az nincsen.

Ez az elbizonytalanodásom annak ellenére bekövetkezett, hogy egy másik meggyőződésemet, mely szerint Németország ma Európa legdemokratikusabb országa, még az újraegyesítés után sem láttam, ma sem látom szükségesnek visszavonni. Az elbizonytalanodás bekövetkezése persze lassú folyamat volt, sokkal tovább tartott, mint a brémai vendégprofesszorságom, s azzal függött össze, hogy egyre problémásabbnak éreztem a német úgynevezett magas kultúrát, különösen a szellemtudományok és az irodalom állapotát. A német szellemtudomány képviselői elképesztő tudásanyag birtokában vannak, de ezt a tudásanyagot csak felhalmozzák és továbbadják, kezdeni vele viszont alig-alig akarnak valamit. W. G. Sebald a Bad Kissingen-i zsidótemetőben tett látogatása során – mint mondtam – a németeknek az emlékezetvesztéssel kapcsolatos szellemi ínségéről beszél.²⁷ A *Kivándoroltak* első olvasásakor ennek a mondatnak – amennyire vissza tudok emlékezni a dologra – nem tulajdonítottam jelentőséget. Most viszont, hogy újraolvastam Sebald mind a négy regényét, annál fontosabbá lett számomra a megállapítás, mert nem egyszerűen arra vonatkoztatom, hogy a németek nem tudnak mit kezdeni valaha volt zsidó szomszédaik eltűnésével, akik, ha valamit egyáltalán, csak temetőket hagytak rájuk. Sebald az általában vett szellemi szféra teljes kiüresedését szögezi le – persze a szomszédok furcsa eltűnésétől nem függetlenül. Azt, hogy ez mennyiben kapcsolódik a modernítésra általában is egyre inkább jellemző folyamatokhoz, most itt nincsen terem elemezni; maradok hát a német problémánál.

Néhány hónappal ezelőtt azt kérte tőlem valaki, hogy hozzak neki Németországból egy-két regényt a legújabb termésből. Elmentem hát Tübingen egyetlen igazán igényes könyvesboltjába, s arra kértem az egyik eladót, hogy adjon nekem valamit a legújabban született német regények közül. Az illető tanácstalanul vakargatta a fejét, majd kijelentette, hogy ő nem tud olyat mondani, amit feltétlenül érdemes lenne kézbe venni. Aztán hirtelen a homlokára csapott és felkiáltott: „Hát a Sebald!” Mondtam neki, hogy én Sebald minden regényét olvastam, még hozzá magyarul, szinte azonnal lefordították őket, írásait nagyon szeretem, s jöllehet egy pillanatig sem vonnám kétségbe, hogy a német irodalom – még hozzá jelentős – figurája, de... De hát ő csak azért Sebald, mert évtizedek óta kívülről szemléli Németországot.

Aztán éppen nála találtam a dologra egy sok tekintetben meggyőző, bár semmiképpen sem mindenre kiterjedő magyarázatot. Amikor először olvastam *A Szaturmusz gyűrűit*, ha jól sejtem, nem figyeltem fel a regény vagy útleírás vagy ki tudja mi egy részletére, melyet most szeretnék egy kicsit hosszabban idézni. A sommerleytoni kertész, akivel Sebald útja során beszélget, a következőkről számol be neki: „utolsó tanulóéveiben és azt követően, a tanoncidejében semmin nem járatta annyira a fejét, mint azon a légiháborún, amit az 1940 után Kelet-Angliában létesített hatvanhét repülőterről vívtak Németország ellen. Ma már hozzávetőleg sem tudjuk elképzelni, mondta Hazel, milyen hatalmas méretű volt ez a vállalkozás. Az ezerkilenc napig tartó akció alatt egyedül csak a nyolcadik légiflotta egy-

milliárd gallon gázolajat használt el, hétszázharminckétezer tonna bombát dobott le, csaknem kilencezer gépet és ötvenezer embert veszített. Minden este láttam a bombázórajokat Sommerleyton felett elhúzni, elalvás előtt minden éjszaka elképzelttem, hogyan borulnak lángba a német városok, hogyan tombol az égig a tűzvész...”²⁸ Hazel mindig kibetűzte a térképen azoknak a városoknak a nevét, amelyeket éppen bombáztak. „Az egész országot megtanultam ekképpen – meséli –, úgy is mondhatnánk, belém égetődött.”²⁹ „[M]ég németül is úgy-ahogy megtanultam, hogy el tudjam olvasni, gondoltam magamban, a németek saját beszámolót a légitámadásokról és elpusztított városokban folyó életükről. Legnagyobb csodálkozásomra persze hamarosan meg kellett állapítanom, hogy mindhiába keresem az efféle beszámolókat. Úgy látszik, senki nem írt le semmit, senki nem emlékezett vissza semmire. Ha pedig az ember személyesen megkérdezte az ottaniakat, úgy tűnt, mintha a fejekből is mindent kiradíroztak volna.”³⁰

Nos, amikor elolvastam Sebald magyarul idén megjelent zürichi előadásait – *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*, melynek szövege néhány évvel később született, mint *A Szaturnusz gyűrűi* – sikerült megértenem, hogy az előbb idézeteknek – úgy gondolom, hogy Sebald valóban találkozott ezzel a sommerleytoni kertésszel, s az valóban ezt vagy valami hasonlót mesélhetett neki – milyen nagy jelentősége van. A német városoknak a brit légierő által történt porig bombázása, jóllehet a háború kimenetele szempontjából gyakorlatilag semmiféle jelentőséggel nem bír, komoly következményekkel járt a németység háború utáni beállítottságának a szempontjából. Számon kérni a terrorbombázásokat a németeknek természetesen nem állt módjukban. „[E]gy olyan nép, amely emberek millióit légerekben ölte meg és dolgoztatta halálra, a győztes hatalmaktól aligha kérhetett felvilágosítást arról, hogy vajon miféle katonapolitikai logika követelte meg a német városok lerombolását”³¹ – állapítja meg teljes joggal Sebald. Márpedig, ha a városok megsemmisítését, „a háború utolsó évei alatt milliók által elszenvedett példátlan nemzeti megaláztatás tapasztalatát” el kellett felejtetni, akkor mindezt voltaképpen sohasem lehetett igazán szavakba önteni; e tapasztalatot „a közvetlenül érintettek sem egymással nem osztották meg, sem pedig a később születetteknek nem adták tovább”, mert hogy nem tudtak vele mit kezdeni: sem a győztesek elképesztő aljasságának, sem jogos büntetésnek nem voltak képesek tekinteni; így tehát az egész, mindazzal együtt, ami megelőzte, egyszerűen ki kellett radírozni a fejükből. (Hadd jegyezzem meg, hogy a kiradírozni, ausradiieren, kifejezés Hitlertől származik. Csakhogy ő nem a fejekből akart valamit, hanem a fejeket igyekezett kiradírozni.) A kelet- és a nyugatnémet háború utáni „antifaszizmus” üres, semmitmondó és hazug volt. Az NDK polgárai valószínűleg elhitték, hogy nekik a milliós és iparszerűen űzött tömeggyilkosságokhoz semmi közük nem volt, azt ugyanis nem ők, hanem a náciak követték el, akik bár németek voltak, de csak egy kisebbség, az imperializmus ügynökei. A nyugatnémetek pedig – minthogy szinte senki, legalábbis senki olyan, akinek muszáj lett volna meghallani a hangját, nem beszélt a történelekről, s kísérletet sem tett rá, hogy megértse azt – egyszerűen mindent elfelejtettek. A tömeggyilkosságokat is, a bombázásokat is. A szövetségi köztársaságiak – nem a németek – történelme a ki tudja miképpen keletkezett romok eltávolításával, a hősi és önfeláldozó újjáépítéssel kezdődött. Sebald nagyon

pregnánisan foglalja össze, hogy miért nem született semmi jelentős kultúrának nevezhető abból a rettenetes tragédiából, amelyet a holokauszt áldozatai, majd pedig, ha nem is feltétlenül elkövetői, de mindenképpen tanúi elszenvedtek. Mindez ugyanis „a nemzeti emlékezetben szinte alig hagyott fájó nyomot.”³² „Az a folytonos panasz – írja –, hogy mindmáig nem született nagy nemzeti eposz a háborúról és a háború utáni időkről, valahogy ezzel a (bizonyos tekintetben nagyon is érthető) tehetetlenségünkkel függ össze. (...) A múlt úgynevezett feldolgozására irányuló minden megfeszített igyekezet ellenére is úgy tűnik nekem – mondja –, hogy mi németek manapság a történelmünket illetően feltűnően vakok vagyunk és hagyománytalanok. (...) Ha pedig tekintetünket mégis hátrafordítjuk, különösen az 1930 és 1950 közötti évekre, akkor az nemcsak odanézés, hanem mindig félrenézés is egyben.”³³ Sebald szerint a negyvenes évek végén csak egyetlen olyan mű született, „amelynek alapján hozzávetőleges képet alkothatunk magunknak arról a mély iszonyatról, ami annak idején mindenkit elfoghatott, aki valóban szétnézett a romok között. A könyvet elolvastva – írja – rögtön megértjük, hogy ezt a szembeötlően csillapíthatatlan búskomorság jellemezte elbeszélést az akkori olvasóközönségnek, ahogy a kiadó és alighanem maga Böll is gondolta, nem lehetett a kezébe adni, és ezért csak 1992-ben, majdnem ötven év késéssel jelentették meg.”³⁴ *Az angyal hallgat* című regényről van szó.

Értelmetlenség feltenni a kérdést, hogy milyen lenne a mai Németország, ha annak idején az angolok nem bombázzák porig a nagyvárosokat. Sebald – reakcióként zürichi előadásaira – kapott egy levelet, melynek kijelentéseit mélységesen felhőborodva fogadta. A levél írója ugyanis azt állítja, hogy „a szövetségesek célja a légi háborúval nem volt más, minthogy városaik lerombolásával elvágja a németeket örökségüktől és származásuktól.”³⁵ Ezt a tudatos stratégiát a levélíró szerint a külföldön élő zsidók agyalták ki. Az állítás valóban nevetséges és egyszerűen elborzasztó. Az azonban, hogy a szövetségeseknek nem tulajdoníthatunk ilyen, még hozzá a nemzetközi zsidó összeesküvés által kiagyalt, tudatos célokat, távolról sem jelenti, hogy ne következett volna be – részben a légi háború eredményeként is – a németek elvágása örökségüktől és származásuktól. Hogy aztán miképpen viszonyul az ember mindehhez, csakis ki-ki maga döntheti el.

JEGYZETEK

A múlt év november 13-án az egri Eszterházy Károly Főiskola Magyar Irodalom Tanszéke által rendezett *Történelmi regény és emlékezet*, valamint a múlt év november 18-án az MTA BTK Filozófiai Intézete által rendezett *A társadalmi emlékezet filozófiája* című konferenciákon tartott előadásaim összeszerkesztett változata. A Filozófiai Intézetben tartott előadás elektronikus formában megjelent az intézet *Working paper* sorozatában.

1. Ami magát Sebaldot, az írónak a saját múltjához való viszonyát illeti, felhívnám az olvasó figyelmét Fehér Ildikó írására, aki Sebald *Szédület. Érzés* című első szépirodalmi munkájáról írt nagyon szép és meggyőző elemzést. Fehér Ildikó, *Megkerült árnyak (Vertigo)*, in: *Hiány*, Kardos András hatvanadik születésnapjára, 2013. szept. 3. 41–42. Sebaldnak ez a könyve arról szól, miként nyeri vissza az író, ahogy Fehér Ildikó mondja, hosszú időre betemetett eredeti világát. De Sebaldot e könyvének megírása után is mindig az izgatja, miként nyerheti vissza valaki elveszett vagy éppen elveszettek hitt múltját.

2. W.G. Sebald, *Kivándoroltak*, ford. Szíjj Ferenc, Európa, Budapest, 2006. 111. sk.
3. I.m., 163.
4. A festőt nem Max Ferbernek hívták, és nem Manchesterben, hanem Londonban élt. A történet azonban autentikusnak tűnik; persze végső soron még ez sem lényeges. A lényeges a probléma: az elfedett múlt.
5. I.m., 190.
6. Uo.
7. I.m., 192.
8. I.m., 193.
9. I.m., 194.
10. I.m., 198.
11. I.m., 203.
12. I.m., 204.
13. Ferber első manchesteri lakása ugyanabban a házban volt, mint 35 évvel előbb Wittgensteiné.
14. I.m., 204.
15. I.m., 206.
16. I.m., 207.
17. I.m., 209.
18. I.m., 213.
19. I.m., 250.
20. W. G. Sebald, *Austerlitz*, ford. Blatschik Éva, Európa, Budapest, 2007. 61.
21. I.m., 149.
22. I.m., 152.
23. I.m., 150.
24. I.m., 134. sk.
25. W. G. Sebald, *Kivándoroltak*, i.m., 250.
26. Nem tudom megállni, hogy el ne meséljem egy másik élményemet – a szocializmus végnapjában élő Rigából. Meg akartam hívni fenomenológus ismerőseimet egy italra, magam pedig szerettem volna megvacsorázni a szállodában, ahol laktam. Amikor felvettem ezt az ötletemet, válaszuk az volt, hogy ez lehetetlen. Már miért volna lehetetlen – kérdeztem? Erre aztán nem kaptam tőlük választ. Így hát elbúcsúztunk. Megyek a hatalmas és teljesen üres vendéglő bejáratához, ahol utamat állja egy nem éppen szilfid termetű gyevuska, s azt kérdezi, hogy mit akarok. Nézek rá, s nagy nehezem kinyögöm oroszul a fentebbi kérdést: Hát mit akarhat az ember egy vendéglőben? (...) Nem mesélem tovább. Az NDK vendéglőben azért csak-csak jobbak voltak a tapasztalataim, mint a szovjetben.
27. W. G. Sebald, *Kivándoroltak*, i.m., 250.
28. W. G. Sebald, *A Szaturnusz gyűrűi. Angliai zarándokút*, ford. Blatschik Éva, Európa, Budapest, 2011. 49.
29. I.m., 50.
30. I.m., 51.
31. W. G. Sebald, *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza*, ford. Blatschik Éva, Európa, Budapest, 2014. 22.
32. I.m., 12.
33. I.m., 6. sk.
34. I.m., 18. sk.
35. I.m., 107.